

ИЛМИЙ ҲАЁТ

ЎЗБЕК ТИЛИГА ТАРЖИМА

ХОРИЖИЙ ТИЛНИ БИЛИШНИНГ УМУМЕВРОПА КОМПЕТЕНЦИЯСИ: ЎРГАНИШ, ЎРГАТИШ, БАҲОЛАШ

6-БОБ: ТИЛ ЎРГАНИШ ВА ЎҚИТИШ

6.4.7 Лингвистик компетенцияни ривожлантириш ўқув дастурининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади ва у ўз ичига сўз бойлиги, грамматика, талаффуз ва орфографияни олади. Ўқувчиларнинг лингвистик компетенциясини ривожлантириш турли йўллар билан амалга оширилади.

6.4.7.1 Сўз бойлигини ривожлантириш усуллари:

а) аутентик оғзаки ва ёзма матнларда учрайдиган сўз ва барқарор сўз бирикмаларини излаш;

б) ўқувчининг хоҳишига қараб сўзларни танлаш, луғатдан сўзларни излаш, маълум бир машқларни бажариш;

в) сўз ва ибораларни контекстга киритиш (масалан, ўқув дастурлари матнларига), ҳамда келгусида турли машқлар ёрдамида уларни машқ қилиш;

г) сўзларни видеоқатор билан бирга келиши (тасвирлар, матнлар ва имо-ишора, ҳаракатлар ва бошқалар);

д) сўзларни уларнинг она тилидаги эквивалентлари билан боғлиқликда эслаб қолиш;

е) семантик майдонларни ўрганиш ва “эслаб қолиш карталари”ни яратиш;

ж) бир тилли ва икки тилли луғатлардан, тезауруслардан ва бошқа маълумотнома материалларидан фойдаланиш;

з) сўзларнинг лексик характеристикаларини тушунтириш ва ўрганиш (масалан, сўз ясаш, сўз қўшиш, сўзларнинг ўзаро боғлана олиши, инглиз тилида жумлавий феъллар, идиомалар ва бошқалар);

и) она тили ва ўрганилаётган тилдаги сўзларнинг дистрибутив ва семантик характеристикаларини тизимли равишда ўрганиш.

Лексик бирликларни ўрганиш учун қўлланилаётган услубларни таҳлил қилиш тавсия этилади.

Сўз бойлиги, унинг таркиби ва ундан фойдаланишни назорат қилиш тилни ўрганиш ва ўқувчининг тил бўйича тайёргарлигини баҳолашнинг асосий параметрлари, ҳамда ўқув дастурини режалаштириш учун асос ҳисобланади.

Қуйидаги саволларни ўйлаб кўриш ва уларга жавоб қайтариш тавсия этилади:

- *ўқувчи қандай ҳажмдаги сўз бойлигига (сўз ва жумлалар миқдорига) эга бўлиши керак?*
- *ўқувчи қандай таркибдаги сўз бойлигига (мавзулар, қисмлар бўйича) эга бўлиши керак?*
- *ўқувчи сўз бойлигидан фойдаланишни назорат қилишнинг қандай дарадасини эгаллаган бўлиши керак?*
- *билиш ва тушуниш учун сўзларни ёдлаш билан пассив ва фаол сўз бойлигини шакллантириш учун сўзларни ўрганиш ўртасида қандай фарқ мавжуд, умуман ана шундай чегара ўтказилганми?*
- *тилга оид идрокни ривожлантирувчи услублардан фойдаланиладими?*

6.4.7.3 Лексикани танлаш принциплари: қуйидаги муҳим сўз ва сўз бирикмалари танланади:

- ўқувчиларнинг мулоқот эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлган маълум мавзуга оид;
- ўрганилаётган тил вакиллари ажратиб турувчи маданий ўзига хосликни, кадриятлар ва маслакларни акс эттирувчи;
- умумий луғатдан ёки махсус мавзуга оид тез-тез ишлатиладиган сўзлар танлаб олинади;
- аутентик оғзаки ва ёзма матнлар танлаб олиниб, уларда учрайдиган барча сўзлар ўрганилади;
- сўз бойлигини ривожлантириш махсус режалаштирилмайди, ўқувчиларнинг мулоқот фаолиятидаги иштироки орқали унинг табиий ривожланиши назарда тутилади.

Қуйидаги саволларни ўйлаб кўриш ва уларга жавоб қайтариш тавсия этилади:

- *Сизнинг таълим контекстингизда лексикани танлашнинг қандай принципларига амал қилинади?*

6.4.7.4 Грамматик компетенция

Маълум бир фикрни баён этиш учун гаплар туза олиш коммуникация компетенциясининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади, шу боис ўқув дастурини режалаштириш ва амалга оширишда грамматик компетенцияларга алоҳида эътибор қаратилади. Грамматик компетенцияни ривожлантириш ўз ичига қисқа оддий гаплардан бошлаб мураккаб кенг тарқалган гапларга қадар

янги материални танлаш, тартиблаштириш ва доимий равишда баён этишни ўз ичига олади.

6.4.7.5 Мураккаблик эътиборга олинishi керак бўлган ягона параметр эмас.

1. Грамматик категорияларнинг коммуникация функциясини (улар умумий тушунчаларни акс эттириши қолиятига эгаллиги) эътиборга олиш керак. Масалан, ўқишнинг учинчи йилида ўқувчилар ўзларининг аввалги тажрибалари ҳақида чет тилида гапириб бера олишмаса, ўқув дастурини самарали деб ҳисоблаш мумкинми?

2. Она ва чет тилининг грамматик ҳодисаларини солиштириб ўрганиш катта аҳамиятга эга. Масалан, немис тилидаги эргаш гапдаги сўзларнинг жойлашув тартиби голландияликлар учун инглиз ёки французларга қараганда камроқ қийинчилик туғдиради. Шу билан бирга, қондош тилларда сўзлашувчилар (масалан: немис/голланд, чех/словак) сўзма сўз таржиам қилишга мойил бўлишади.

3. Аутентик оғзаки ва ёзма мантлар билан ишлашда, хатто улар грамматик мураккаблигига қараб танлаб олинган бўлсада, ўқувчилар таълимнинг мазкур босқичи учун базавий ҳисобланмаган янги тузилма ва категориялага дуч келишлари мумкин.

4. Чет тилини ўрганишни режалаштиришда она тилининг грамматикасини ўзлаштиришнинг “табiiй тартиби”ни инобтага олиш мумкин.

Гаплар одатда грамматик баён соҳасига тааллуқли деб ҳисобланади. Аммо гаплар ўртасидаги айрим муносабатлар (масалан, анафора: феъл ўрнига олмош ёки сўзларни ишлатиш) прагматик компетенция эмас, балки лингвистик компетенция сифатида қаралиши мумкин (масалан, we didn 't expect John to fail. However he did).

Қуйидаги саволларни ўйлаб кўриш ва уларга жавоб қайтариш тавсия этилади:

- *Грамматик элементлар, категориялар, тузилмалар, жараёнлар, муносабатлар қандай принципга асосан танланади ва таснифланади?*

- *уларнинг маъноси ўқувчиларга қандай усуллар ёрдамида тушунтирилади?*

- *тилларни ўқитиш ва ўрганишда солиштирма грамматика қандай рол ўйнайди?*

- *гап тузиш кўникмасини баҳолашда тузилмалар хилма хиллигига, уларнинг раволиги ва тўғри қўлланилишига қандай аҳамият қаратилади?*

- *қуйидагилар бўйича билимларнинг мажбурий даражаси қандай бўлиши керак (а) она тили грамматикаси бўйича, (б) чет тили грамматикаси бўйича, (в) икки тилнинг солиштирма грамматикаси бўйича?*

6.4.7.7 Ўқувчиларнинг грамматик компетенциясини ривожлантириш усуллари

а) индуктив – аутентик матнларда учрайдиган янги грамматик материал билан таништириш;

б) индуктив – махсус тузилган ўқув матнлари мисолида янги грамматик элементлар, категориялар, синфлар, қоидалар ва бошқаларнинг шакли, функцияси ва маъносини намойиш этиш;

в) ўқитувчининг тушунтиришлари ва машқларни бажариш асосида б) га қаранг;

г) ўқитувчининг тушунтиришлари (бунда ўрганилаётган ёки она тилида махсус атамалардан фойдаланилади) ва машқларни бажариш асосида ўқувчиларга шаклий парадигма, тусланиш ва турланиш шакллари жадваллари намойиш этилади;

д) ўқитувчи ёрдамида ўқувчилар томонидан янги материалнинг изоҳланиши, бу жараёнда ўқитувчи заруратга қараб тузатишлар киритади, тушунтиришлар беради.

6.4.7.8 Машқларнинг айрим турлари:

а) нуқталар ўрнини тўлдириш

б) берилган модел асосида гап танлаш

в) тўғри вариантни танлаш

г) ўрин алмаштириш машқлари

д) одлий гаплардан мураккаб гаплар тузиш

е) гапларни она тилидан ўрганилаётган тилга таржима қилиш

ж) «савол-жавоб» шаклидаги маълум бир тузилмалар билан ишлаш

з) нутқни ривожлантириш бўйича грамматикага йўналтирилган машқлар.

Қуйидаги саволларни ўйлаб кўриш ва уларга жавоб қайтариш тавсия этилади:

• *Янги грамматик тузилма қандай усуллар билан таҳлил қилинади ва тақдим этилади?*

• *ўқувчилар янги тузилмани қандай ўзлаштиришади?*

• *ўқитувчи қандай воситалар ёрдамида ўқувчиларни ўрганилаётган тил элементларининг лексик, грамматик ва прагматик маъноси билан таништириши мумкин, масалан:*

• *она тилига (тилидан) таржима;*

• *дефиниция, ўрганилаётган тилда гаплашиш;*

• *контекстга қараб фахмлаш.*

6.4.7.9 Талаффуз

Ўқувчиларнинг талаффуз кўникмаларини ривожлантириш усуллари:

- а) аутентик оғзаки жумлалар билан оддий танишув
- б) бутун синф билан такрорлаш: i) ўқитувчининг фикрларини
- и) тил вакилининг нутқини (аудиоёзув) iii) тил вакилининг нутқини (видеоёзув)
- в) лингофон синфида якка тартибда шуғулланиш
- г) махсус танланган матнларни фонетик ўқиш
- д) фонематик эшитиш қобилиятини машқ қилдириш, фонетик машқлар
- е) матннинг транскрипцияси ва интонациявий белгиларига урғу берган холда г) ва д)га қаранг:
- ж) назарий фонетикани ўрганиш (5. 2. 1. 4 га қаранг)
- з) товуш-ҳарф мослигини ўрганиш
- и) санаб ўтилган усулларнинг бирикмаси

6. 4.7.10 Орфография

Ёзув кўникмаларини ривожлантириш усуллари:

- а) она тилининг ёзув принципларини ўрганилаётган тилга ўтказиш
- б) аутентик ёзма матнлар билан танишув:
  - I) босма
  - II) машинкада ёзилган
  - III) кўлёзма
- в) товуш-ҳарф мувофиқлиги, диакритик белгилар ва тиниш белгиларини ҳисобга олган холда алифбони ёдлаш
- г) кўлёзма шрифтнинг миллий ўзига хосликларини инобатга олган холда кўлда хат ёзиш
- д) айрим сўзларнинг ёзилишини, орфография ва пунктуация қоидаларини ёдлаб олиш
- е) диктантлар ёзиш

Қуйидаги саволни ўйлаб кўриш ва уларга жавоб қайтариш тавсия этилади:

- *Сиз талаффуз қилиш ва орфография кўникмаларини ривожлантиришнинг қандай усулларидан фойдаланасиз?*

6.4.8 “Ижтимоий-лингвистик компетенция” (5.2.2 га қаранг) тушунчасини қараб чиқишда қуйидаги бир қатор саволларга жавоб бериш керак: а) ижтимоий-лингвистик компетенцияни махсус ривожлантириш керакми, ёки у ўқувчиларнинг ижтимоий тажрибасининг маҳсули сифатида мустақил равишда шаклланадими? б) агар керак бўлса, қандай усуллар билан?

- а) ўқувчиларни муқобил ижтимоий контекстдаги аутентик нутқ намуналари билан таништириш орқали;
- б) ўқувчининг ватани ва тили ўрганилаётган мамлакат ўртасидаги ижтимоий-лингвистик фарқни аниқ кўрсатиб берувчи матнларни танлаш ва тузиш йўли билан;
- в) ўқувчиларнинг эътиборини ўқитиш жараёнида учрайдиган ижтимоий-лингвистик фарқларга жалб этиш, уларни тушунтириш ва муҳокама қилишга қаратиш орқали;
- г) ижтимоий-лингвистик характерга эга хатоларни топиш, уларни таҳлил қилиш, тушунтириш ва тўғри қўллаш юзасидан мисоллар келтириш йўли билан;
- д) ижтимоий-лингвистик компонентни назарий фан сифатида қўйтиш орқали.

6.4.9 “Прагматик компетенция” (5. 2. 3 га қаранг) тушунчасини қараб чиқишда қуйидаги саволларга жавоб бериш зарур:

а) ўқувчининг прагматик компетенцияси унинг она тили билан боғлиқ таълимий ва ҳаётий тажрибаси асосида ривожланади, деб ҳисоблаш керакми?

Агар прагматик компетенцияни ривожлантириш керак бўлса, қандай усуллар билан:

б) ўқувчига таклиф этилаётган матнларнинг дискурс тузилишини босқичма босқич қийинлаштириб бориш ва функционал хилма хиллигини ошириш ҳисобига?

в) она тилидан ўрганилаётган тилга таржима қилинадиган матнларни қийинлаштириш йўли билан?

г) ўқувчи олдида катта функционал хилма хиллиги билан ажралиб турадиган вазифаларни қўйиш орқали?

д) бажарилаётган амалий топшириқларни таҳлил қилиш ва тушунтириш, махсус атамалардан фойдаланиш орқали?

е) назарий асосларни ўқитиш ҳамда функциялар, нутқий моделлар, дискурс тузилмасини келгусида пухта ишлаш йўли билан.

Қуйидаги саволларни ўйлаб кўриш ва уларга жавоб қайтариш тавсия этилади:

• *Ижтимоий-лингвистик ва прагматик компетенцияларнинг ривожланишини қай даражада аралаштириш талаб этилмайдиган табиий жараён сифатида қараш мумкин?*

• *Қайд этилган компетенцияларни ривожлантиришга қандай услуб ва усуллар ёрдам бериши мумкин?*

6.5 Хато ва камчиликлар

Компетенция даражасидаги ва қўллаш даражасидаги хатоларни фарқлаш керак. Уларнинг биринчиси ўқувчининг тил компетенцияси ўрганилаётган тил меъёрларига мос келмаслигини билдиради. Қўллаш даражасида хатога йўл қўйилганда эса ўқувчи у ёки бу сабаб билан ўз компетенциясини айнан амалга ошира олмайди.

6.5.1 Ўқувчининг хатолари қуйидагилардан бири сифатида қаралиши мумкин:

- а) ўқувчи ушбу материални ёдлаб ололмаганининг исботи;
- б) ўқитиш даражасининг етарлича юқори эмаслигининг далили;
- в) муваффақиятсизликка учраш эҳтимоли бўлсада, ўқувчининг чет тилида мулоқотга киришишга тайёрлигининг исботи;
- г) чет тилини ўрганиш жараёнида (компетенциялар даражасида) албатта юзага келадиган вақтинчалик ҳодиса;
- д) ҳар қандай инсон, шу жумладан тил вакилининг нутқида ҳам (қўллаш даражасида) учрайдиган муқаррар ҳодиса.

6.5.2 Хатоларни тўғрилашнинг эҳтимолий ЁНДОШУВлари:

- а) ўқитувчи ҳар қандай хатони дарҳол тўғрилаши керак;
- б) бошқа ўқувчилар томонидан компетенция даражасида хатолар тўғриланиши ўқитувчи томонидан тизимли равишда рағбатлантириб борилиши керак;
- в) ўқитувчи мулоқот жараёнини тўхтатмайди, аммо компетенция даражасидаги барча хатоларни қайд этиб боради ва уларни кейинчалик тўғрилайди (шундай қилиб, нутқнинг тўғрилигининг ривожланиши унинг равонлигининг ривожланишидан ажратилади);
- г) компетенция даражасидаги хатолар нафақат тўғриланади, балки махсус ажратилган вақтда таҳлил ва муҳокама қилинади;
- д) жузъий камчиликлар (янглишишлар) эътиборсиз қолдирилиши мумкин, аммо доимий қўпол хатоларни тузатиш шарт;
- е) фақат фикрнинг мазмунини бузувчи ва мулоқотни қийинлаштирувчи жиддий ва қўпол хатоларни тўғрилаш зарур;
- ж) хатоларни вақтинчалик, оралиқ ҳодиса сифатида қараб, уларни тузатмаслик мумкин.

6.5.3 Ўқувчининг хатоларини кузатиш ва таҳлил қилишнинг роли қандай:

- а) ҳам алоҳида олинган ўқувчилар, ҳам гуруҳлар учун келгуси ўқув жараёнини режалаштиришда?
- б) курс дастурини тузиш ва ўқув материалларини ишлаб чиқишда?
- в) ўқув жараёнини баҳолашда, масалан:

• талаба томонидан вазифани бажариш жараёнида йўл қўйилган хатолар баҳонинг муҳим мезони бўла оладими?

- агар йўқ бўлса, қандай баҳо мезонлари қўлланилади?
- хатолар фарқланадими; агар ҳа бўлса, қандай мезон асосида?
- қуйидаги хатоларга қанча эътибор қаратилади:

талаффуз

ёзиш

лексика

морфология

синтаксис

сўзларни ишлатиш

ижтимоий-маданий компонентда

Қуйидаги саволларни ўйлаб кўриш ва уларга жавоб қайтариш тавсия этилади:

• *Ўқувчининг хатоларига қандай ёндошув ва уларни тузатишнинг қандай стратегияларини қўллайсиз?*

• *хатоларнинг турига қараб (фонетик, орфографик, лексик, морфологик, синтактик, ижтимоий-маданий, ижтимоий-лингвистик, прагматик) Сизнинг ёндошувингиз ўзгарадими?*

7-БОБ: ТИЛ ЎРГАТИШ ЖАРАЁНИДАГИ ВАЗИФАЛАР ВА УЛАРНИНГ РОЛИ

7.1 Вазифаларнинг таърифи

Кундалик ҳаётда инсон шахсий, ижтимоий, таълимий ва касбий характердаги кўплаб вазифаларни ҳал этишига тўғри келади. Мазкур вазифаларнинг бажарилиши мулоқотнинг бирор-бир соҳасида кутилган натижаларга эришиш учун мақсадли ҳаракатларнинг амалга оширилишини таъминлайдиган маълум бир компетенцияларни шакллантиришни назарда тутлади. Вазифалар ўз характерига кўра турли хил бўлиб, нутқий фаолиятга турли даражада таянади. Масалан, ижодий вазифалар (расм чизиш, ҳикоя ёзиш); касбий маҳорат талаб этадиган вазифалар (бирор нарсани таъмирлаш ёки йиғиш); бошқотирмаларни ечиш (мозаикани йиғиш, кроссвордларни ечиш); битимлар тузиш; сахнада роль ижро этиш; муҳокамада иштирок этиш; хабар ёки маъруза билан қатнашиш; ҳаракат режасини ишлаб чиқиш; хабарни ўқиш ва унга жавоб ёзиш (электрон почта орқали) каби вазифалар бўлади. Вазифа жуда оддий ёки ўта мураккаб (нотаниш ва мураккаб аппаратни ишлатиш бўйича жадвал ва йўриқномаларни ўрганиб чиқиш) бўлиши мумкин. Вазифаларнинг бажарилиши бир неча босқичдан ёки бир

нечта майдароқ вазифалардан иборат бўлиши мумкин. Шундай қилиб, вазифаларнинг чегарасини белгилаш жуда мураккаб иш.

Коммуникация ҳамкорлар диалог олиб бораётган, нутқни яратиш ва идрок этишда, талқин этиш ва таржима қилишда ёки бир вақтнинг ўзида нутқий фаолиятнинг икки ёхуд ундан ортиқ турида қатнашаётган вазифаларнинг, масалан, расмий вакил билан суҳбат ва анкета тўлдириш, маъруза ўқиш ва келгуси ҳаракат дастури юзасидан қарор қабул қилиш мақсадида уни муҳокама қилиш; бирор бир ускуна, ёки қурилмани йиғиш жараёнида ёзма йўриқномага амал қилиш; йиғилганларга усқунани йиғишда ёрдам беришни, йиғиш жараёнини таърифлаш ёки шарҳлаб беришни сўраб мурожаат қилиш; ёзма шаклда маъруза матнини тайёрлаш ва уни ўқиб бериш; меҳмонга норасмий таржимонлик қилиш ва бошқалар вазифаларнинг ажрамас қилми ҳисобланади.

Худди шу каби вазифалар кўпгина ўқув дастурлари, дарсликлар, синф ишлари ва матнларда асосий ўўрин эгаллайди. Бундай реал, яқуний ёки “репетициявий” вазифаларни саралаб олиш ўқувчининг шахсий ва ижтимоий ҳаётдаги, касбий ёки таълим соҳаларидаги қизиқишларидан келиб чиқиб амалга оширилади.

Шунингдек, ҳамкорларнинг ўзаро муносабати ва ижтимоий принципларга, ҳамда ўқувчилар воқеликдан узоқлашиб вазифани бажариш учун ўзларига яқин ва осон бўлган она тилини эмас, балки чет тилини танлашига асосланган “педагогик” вазифалар ҳам мавжуд. Бундай педагогик вазифалар билвосита ўқувчининг реал ҳаёти ва эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлади. Улар коммуникатив компетенцияни ривожлантиришга йўналтирилган ва умуман ўқув жараёни, шу жумладан тил ўрганиш ҳақидаги билимларга асосланган бўлади.

Коммуникатив педагогик вазифалар (контекстдан ажратиб олинган машқлардан фарқли рвишда) ўқувчиларни сермазмун мулоқотга фаол жалб этишни назарда тутди. Бу вазифалар долзарб (расмий таълимий контекстда), мураккаб, аммо бажарса бўлади (заруратга қараб вазифаларни ўзгартириш мумкин). Улар сезиларли натижа беради (гарчи жуда тез бўлмасда). Бундай вазифалар ўз ичига “метакоммуникатив” кичик вазифаларни, бошқача айтганда, вазифани бажариш юзасидан мулоқот ва уни бажариш жараёнида қўлланиладиган тилни олади. Бундан ташқари, ўқувчи вазифани танлашда, уни бажариш ва баҳолашда иштирок этади, бу эса тил ўрганиш жараёнида қўйилган вазифаларнинг ажралмас қисмига айланиб кетади.

Реал ҳаётни акс эттирувчи ёки соф педагогик ўқув вазифалари коммуникатив ҳисобланади, чунки ўқувчилар коммуникация мақсадига

эришиш учун вазифани тушунишлари, уни бажаришни муҳокама этишлари ва ўз тушунчаларини баён этишлари керак.

Вазифаларда асосий эътибор уларни сифатли бажаришга қаратилади, шу боис ўқувчилар ўз коммуникатив интилишларини қандай рўёбга чиқараётганликлари диққат марказида бўлади. Аммо, агар вазифа тилни ўрганиш ёки ўқитишга йўналтирилган бўлса, мазмун ҳам муҳим аҳамият касб этади. Нутқнинг мазмуни ва шакли, равонлиги ва аниқлиги, вазифаларни танлаш ва кетма кетлиги ўртасида ҳам вазифа бажарилишини, ҳам тил ўрганишни осонлаштирувчи ва такомиллаштирувчи қандайдир доимий мувозанат бўлиши лозим.

7.2 Вазифаларни бажариш

Вазифа бажарилишини ўқув контекстида кўриб чиқишда ўқувчининг компетенцияси, вазифани бажариш шарт ва чекловлари, ҳамда унинг ҳажми (у вазифанинг мураккаблигига қараб ўзгариши мумкин), шунингдек вазифа компетенциялари ва параметрлари ўртасидаги стратегик ўзаро боғлиқлик эътиборга олинishi керак.

7.2.1 Компетенциялар

Ҳар қандай турдаги вазифалар бир қатор умумий компетенцияларни, масалан билим ва тажрибани, тили ўрганилаётган мамлакатга оид ижтимоий-маданий билимларни, маданиятлараро мулоқотга оид кўникмаларни, ўқиш кўникмалари ва амалий кўникмаларни фаоллаштиришни назарда тутди. Бундан ташқари вазифанинг бажарилишига инсоннинг шахсияти ва хулқ-атвори ҳам таъсир кўрсатади.

Вазифаларнинг самарали бажарилиши, жумладан, муаммолар кўйиладиган ва мақсадлар шакллантириладиган бошланғич босқичда ўқувчининг компетенцияларини тажрибага асоланмасдан фаоллаштириш орқали осонлашади.

Шу йўл билан вазифанинг бажарилиши осон кўриниш олади ва ўқувчи кўпроқ эътиборини кутилмаган, мазмуний ёки тилга оид муаммоларга қаратади. Натижада вазифа ҳам сон, ҳам сифат жиҳатидан муваффиқиятли бажарилади.

7.2.2 Вазифани бажариш шартлари ва чекловлари

Вазифанинг бажарилиши кўп жиҳатдан ўқувчининг компетенциялари ва шахсий хусусиятларига, ҳамда вазифанинг шарт ва чекловларига боғлиқ бўлади. Шарт ва чекловлар эса вазифадан келиб чиқиб ўзгариб туради. Ўқитувчи ёки дарслик муаллифи таркибий элементлар сонини назорат қилиши ва вазифанинг мураккаблик даражасини белиглаши мумкин. Вазифаларда тушуниш нуқтаи назаридан бошланғич шарт барча учун бир хил, аммо якуний натижа ҳам сон (маълумот сони), ҳам сифат (бажаришнинг

маълум бир снатдартти) жиҳатидан турлича бўлиши мумкин. Матн турлича катталиқда, турли когнитив ёки ташкилий мураккаблиққа эга бўлиши мумкин. Вазифа ўқувчининг эҳтиёжларидан келиб чиқиб, ёки бошқа бирор шартлар асосида танланиши мумкин. Матн чекланмаган миқдорда ўқилиши ёки тингланиши ёки бунга аммо чекловлар ўрнатилиши мумкин. Жавоб оддий (қўлни кўтариш) ёки мураккаб (янги матн тузиш) бўлиши мумкин. Интерактив ва маҳсулий вазифалар берилганда уларни бажариш шартлари вазифанинг мураккаблиқ даражасини ўзгартириш мақсадида ўзгартирилиши мумкин.

7.2.3 Стратегиялар

Вазифани бажариш – ўқувчининг турли компетенциялари ва вазифанинг хусусиятлари ўртасидаги ўзаро муносабатга боғлиқ бўлган мураккаб жараён ҳисобланади. Вазифани бажариш учун тилни билувчи/ўқувчи ушбу вазифани бажаришда самарали деб билган умумий ва коммуникатив стратегияларни фаоллаштиради. Тил билувчи/ўқувчи ўз эҳтиёжлари, имкониятлари ва ўқитиш услубидан келиб чиқиб вазифалар, мақсадлар, шартлар ва чекловларни мослаштиради, мувофиқлаштиради ва таҳрир қилади.

Вазифани бажариш жараёнида инсон коммуникация мақсадига эришиш учун режалаштириш, назорат-таҳлил, бажариш, зарурат қараб эса, тузатиш киритиши учун зарур бўладиган компетенция қисмларини танлайди, фаоллаштиради ва мувофиқлаштиради.

7.3 Вазифани бажаришнинг мураккабликлари

Битта вазифани бажаришга инсон турлича ёндошиши мумкин. Табиийки, у қўллайдиган вазифа ва стратегияларнинг мураккаблиги бир қатор ўзаро боғлиқ омиллардан келиб чиқади, булар: умумий ва коммуникация компетенциялари, индивидуал характеристикалар, вазифаларнинг шарт ва чекловлари. Шу сабабдан ҳам вазифанинг мураккаблиқ даражасини олдиндан айтиб бўлмайди. Мураккаблиқ даражасини танлашдаги мавжуд муаммоларга қарамай, синфдаги ўқитишнинг самараси вазифани ва унинг босқичлари кетма кетлигини танлашга мантиқий ва принципиал узвийлик билан ёндошишни талаб этади. Бунда ўқувчининг ўзига хос компетенциялари ва вазифанинг мураккаблигига таъсир кўрсатувчи омиллар, шунингдек ўқувчининг эҳтиёж ва қобилиятидан келиб чиқиб вазифанинг параметрларини ўзгартириш эътиборга олиниши керак.

Вазифанинг мураккаблиқ даражасини танлашда қуйидагиларни эътиборга олиш керак:

- тил билувчи/тил ўрганувчининг компетенция ва характеристикаларини, жумладан унинг ўқишдан мақсади ва услубини;
- вазифанинг бажарилишига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган, ҳамда ўқувчининг компетенцияси ва характеристикаларидан келиб чиқиб айрим контекстларда таҳрир қилиниши мумкин бўлган вазифалар шартлари ва чекловлари.

7.3.1 Ўқувчининг компетенция ва характеристикалари

Ўқувчининг турлича компетенциялари унинг когнитив, ҳиссий ва лингвистик характердаги индивидуал характеристикалари билан боғлиқ бўлади. Маълум мураккаблик даражачига эга вазифаларни танлашда шу жиҳат эътиборга олиниши керак.

7.3.1.1 Когнитив омиллар

Хабардорлик: агар ўқувчи қуйидагилар билан таниш бўлса, когнитив босим камаяди ва вазифани бажариш осонлашади:

- вазифа тури ва зарур операциялар;
- мавзу (мавзулар);
- матн тури (жанри);
- интерактив схемалар (сценариялар ва фреймалар), ўқувчи ғайриихтиёрий ёки “стандарт” сценарийларни билиши унга вазифанинг бошқа жиҳатларига эътибор қаратиш имконини ёки ўз нутқини тахмин қилиш ва ташкил этишда ёрдам беради;
- фонга оид зарур билимлар;
- ижтимоий-маданий билимлар, масалан, у ёки бу контекстда ўринли бўлган ижтимоий қоида ва уларнинг турларини, қоида ва меъёрларни, тил шаклларини, миллий ва маданий ўзига хосликни, ўрганилаётган ва она тили давлати маданиятлари, ҳамда халқаро компетенция ўртасидаги фарқли жиҳатларни.

Қобилиятлар: вазифанинг бажарилиши ишлай олиш қобилиятига, жумладан қуйидагиларга боғлиқ бўлади:

- вазифанинг маълум бир босқичларини бажаришда зарур бўладиган ташкилий ва коммуникатив қобилиятлар;
- вазифа бажарилишини соддалаштирувчи ўқув қобилият ва стратегиялари, жумладан у вазифани қай даражада бажараётганини, агар етарлича тил воситаларига эга бўлмаса, вазифа бажарилишини режалаштириши ва назорат қилишини ҳам ўз ичига олади;
- маданиятлараро мулоқот қобилияти, жумладан тил вакилининг нутқида имплицитив акс этган маълумотни тушуна олиш қобилияти.

Ахборотни қайта ишлашдаги қийинчиликларни енгиб ўтиш қобилияти: ўқувчининг қуйидаги қобилиятларидан келиб чиқиб, вазифа содда ёки мураккаб бўлиши мумкин:

- аниқ ёки мавҳум характерга эга айрим босқичлар ёки “когнитив операциялар”ни бажара олиш;
- вазифанинг мураккаблигига муносабат билдириш (“тезкор фикрлаш”) ҳамда битта вазифанинг (ёки ўзаро яқин бўлган турли вазифаларнинг) турли босқичларини бирлаштириш.

7.3.1.2 Ҳиссий характеристика

Ўз ўзини баҳолаш: ўз ўзига асосланган баҳо бериш ва эркинлик аксарият ҳолларда вазифани муваффақиятли бажаришда қўл келади. Мисол тариқасида диалог вақтида ташаббус кўрсатишни (яъни, тушунтириш олиш, тўғри тушунганлигига ишонч ҳосил қилиш учун суҳбатдошнинг гапини бўлиш, таваккалга бориш, аклий хулосалар чиқариш, ўқиш ёки тинглашни давом эттириш ва бошқалар).

Киришганлик ва мотивация: агар ўқувчи жараёнга тўлиқ жалб этилган бўлса, вазифанинг муваффақиятли бажарилиши эҳтимоли ортади. Бунда ўқувчининг шахсий манфаатига асосланган ички мотивация, ҳамда мақтов ээшитиш, рақобатда олдинда бўлиш кабилардан келиб чиқадиган ташқи мотивация муҳим ўрин тутди.

Ҳолат: вазифанинг бажарилиши ўқувчининг жисмоний ва ҳиссий ҳолатига ҳам боғлиқ бўлади (диққатини бир жойга жамлаган ва тинч инсон чарчаган ва ҳаячжонга берилган одамдан кўра вазифани яхшироқ ва тезроқ бажаради).

Муносабат: янги ижтимоий-маданий ахборотни олиб кирувчи вазифани бажаришда ўқувчининг янги ва бошқача нарсаларни ўзлаштиришга тайёрлиги ва очиклиги, она тили ва чет тили маданиятлари ўртасида воситачи бўлишга, маданиятлараро тушунмовчилик ва низоларни ҳал этишга тайёрлиги ҳам муҳим ўрин тутди.

7.3.1.3 Лингвистик омиллар

Ўқувчининг лингвистик захриларининг ривожланганлик даражаси: грамматика, лексика, фонология ва орфография борасидаги билимлари – вазифанинг мураккаблигини белгилашда ва унинг параметрларини ўзгартиришда эътиборга олинадиган муҳим жиҳатлардан биридир.

Когнитив жиҳатдан осон туюлган вазифа лингвистик жиҳатдан қийинчилик туғдириши, ёки аксинча бўлиши мумкин. Шу боис вазифани танлашда бир омил бошқасидан устун қўйилиши мумкин. Таълимда ҳам мазмун, ҳам шакл билан ишлаш шарт.

Ўқувчининг ўзининг лингвистик компетенциясидаги “бўшлиқлар”ни тўлдириб кета олиши ҳам ҳар қандай фаолият турида вазифани муваффақиятли бажаришнинг муҳим омилларидан бири саналади (4.4-бўлимдаги коммуникация стратегияларига қаранг).

7.3.2 Вазифани бажариш шартлари

Ўқув вазифасини бажариш шартлари ва чекловларига кирадиган, ҳамда ўзгартириб туриш мумкин бўлган бир қатор омиллар мавжуд. Ўқув вазифалари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- Нутқ интеракцияси ва яратилиши
- Идрок этиш

7.3.2.1 Нутқ интеракцияси ва яратилиши

Нутқ интеракцияси ва яратилишига таъсир кўрсатувчи шарт ва чекловлар:

- Ахборий ва тил орқали қўллаб-қувватлаш
- Вақт
- Мақсад
- Олдиндан билиш
- Физик шартлар
- Иштирокчилар
- Қўллаб-қувватлаш

Кенг маънодаги маълумотнинг мавжудлиги ва тилга оид ёрдам кўрсатилиши вазифанинг мураккаблик даражасини камайтиради.

- Контекстуализация даражаси: иштирокчилар, роллар, мазмун, мақсадлар, вазият ҳақида етарлича маълумот, ҳамда вазифани бажариш юзасидан аниқ ва мақбул кўрсатмалар бўлса, вазифа осонлашади.

- Тилга оид ёрдам ҳажми: диалог учун – тайёргарлик босқичи сифатида вазифанинг репетицияси, ўхшаш вазифанинг бажарилиши яхши ёрдам беради.

- Вақт

Вазифани бараишга тайёргарлик ва уни бажариш учун қанча кам вақт ажратилса, у шунчалик мураккаб бўлади. Вайт билан боғлиқ жиҳатлар:

- Тайёргарлик учун вақт (режалаштириш ва репетиция имконияти); бехосдан юз берадиган мулоқотда мақсадли режалаштиришнинг имкони бўлмайди, шу боис стратегияларнинг беихтиёр юқори даражада фойдаланиш зарурати туғилади. Бошқа вазиятларда ўқувчи вақт жиҳатидан у қадар чекланмаган бўлади, шу боис стратегиялардан ўйлаб фойдаланиши мумкин.

- Қайта тиклаш учун вақт: бехосдан юз берадиган мулоқотда вақт камлиги ва шошилишчилик боис ўқувчи учун вазифани бажариш қийин кечади.

- гап, жумланинг давомийлиги: бехосдан юз берадиган мулоқотда гап ва жумла қанчалик узун бўлса, ўқувчига (масалан, латифани қайта айтиб бериш) шунчалик қийин бўлади.

- Вазифани бажаришнинг давомийлиги: бир хил когнитив характеристика ва тил тайёргарлигида бехосдан юз берадиган диалог, ёки катта ҳажмли оғзаки ёки ёзма матнни яратиш кичик ҳажмли вазифадан кўра мураккаброқ кечади.

- Мақсад

Мақсадга эришиш учун қанча кўп куч сарфлашга тўғри келса, вазифа шунча мураккаб ҳисобланади. Бундан ташқари, вазифани бажариш натижалари тўғрисида ўқитувчи ва ўқувчида бир хил тахминлар қанчалик кўп бўлса, унинг бажарилиши шунча осон кечади.

- Мақсадларнинг конвергенцияси ёки дивергенцияси: диалогда конвергент вазифа дивергент вазифага нисбатан кўпроқ “коммуникация юки”ни жамлаган бўлади, бошқача айтганда, конвергент вазифа иштирокчилар ягона келишилган натижада тўхташларини назарда тутди ва бунинг учун кенг муҳокама талаб этилади. Дивергент вазифада эса бир хил натижага келиш шарт бўлмайди.

- Ўқитувчи ва ўқувчининг мақсадга муносабати: вазифани бажаришга ўқитувчи ва ўқувчи томонидан бир нечта мақбул натижа эҳтимолини тушуниш ҳам таъсир кўрсатади.

- Олдиндан билиш

Агар вазифалар параметрида доимий ўзгаришлар бўлиб турса, мураккаблик даражаси ортади.

- Кутилмаган элементнинг (воқеа-ҳодисанинг, вазиятнинг, ахборотнинг, иштирокчининг) интеракцияси ўқувчини янги ва нисбатан мураккаброқ вазият динамикасида ортада қолмаслик учун зарур стратегияларни фаоллаштиришга мажбур қилади; “динамик” матнни яратиш бўйича вазифа (бошқача айтганда, қаҳрамонлар, сахналар, ҳаракат вақтининг ўзгариши) “статик” матн (масалан, йўқотилган ёки ўғирлаб кетилган нарсанинг таърифи) яратиш билан солиштирганда анчайин мураккаб жараёнدير.

- Физик шартлар

Шовқин вазифанинг бажарилишини мураккаблаштиради:

- Шовқинлар (фон шовқинлари ёки телефон алоқаси сифатининг ёмонлиги), масалан, иштирокчиларни хабар ёки матндаги “бўшлиқлар”ни тўлдириш учун мавжуд бўлган тажрибага, сценарийга, тахминга мурожаат этишга мажбур қилади.

- Иштирокчилар

Мулоқот жараёнига унинг иштирокчилари билан боғлиқ бўлган бир қатор омиллар ҳам таъсир кўрсатади.

- Ҳамкорлик қилиш қобилияти: ҳамдард иштирокчи вазифани осонлаштиради, мақсадни ўзгартиришга рози бўлади, масалан, музокараларда секинроқ гапириш, такрорлаш ва изоғ бериш ҳақидаги илтимосларга ижобий жавоб қайтариб, англашни осонлаштиради.

- Сухбатдошлар нутқининг ўзига хосликлари (паралингвистик воситалар бевосита мулоқотда бажаришни осонлаштиради).

- Сухбатдошларнинг умумий ва коммуникация компетенцияси, хатти-харакат (маълум бир жамиятда ўзини тутиш қоида ва меъёрлари билан танишлик даражаси) ва диалог мавзусини билишни ҳам ўз ичига олади.

7.3.2.2 Идрок этиш

Вазифанинг мураккаблик даражасига қуйидаги шарт ва чекловлар таъсир кўрсатади:

- Вазифа бажарилишини қўллаб-қувватлаш
- Матн характеристикалари
- Талаб қилинаётган жавоб тури
- Вазифа бажарилишини қўллаб-қувватлаш

Қўллаб-қувватлашнинг турли шакллари вазифани бажаришда, масалан, тайёргарлик босқичи мослашиш ва билимларини фаоллаштиришга; йўриқномаларга изоҳлар тушунмговчиликларнинг олдини олишга ёрдам беради.

- Тайёргарлик босқичи: тайёргарлик босқичида тахмин қилиш, сценарийни билиш ва ўзига хос лингвистик қийинчиликларни аниқлаш ўқувчига босимни ва вазифанинг мураккаблигини камайтиради; матннинг мазмуни бўйича саволлар устида ишлаш уни яхшироқ тушунишга ёрдам беради

- Йўриқномалар: вазифага оид мураккаб бўлмаган, мантикий йўриқномалар (маълумот жуда кўп, ёки жуда кам бўлмаслиги керак) мақсадлар ва вазифани бажариш жараёнини тушунмай қолишнинг олдини олади.

- Кичик гуруҳларда ишлаш: айрим ўқувчилар, айниқса ўзлаштиришда орқада қолаётганлари учун кичик гуруҳда ишлаш, биргаликда матнларни ўқиш ва тинглаш вазифаларни бажаришда яқка тартибда ишлашдан кўра кўпроқ самара беради.

- Матннинг характеристикалари

Матнни танлашда қуйидаги омиллар инобатга олиниши зарур: матннинг лингвистик мураккаблиги, тури, дискурснинг тузилиши, тақдим этиш усули, ҳажми ва релевантлиги.

- Лингвистик мураккаблик: матннинг синтактик мураккаблиги ўқувчининг эътиборини мазмундан чалғитади; масалан, эргаш гаплар, кўплаб инкорлар, узундан узоқ ўзаро боғланмаган жумлалар, маънонинг икки хиллиги, туроқларнинг ишлатилиши.

- Матннинг тури: Матннинг жанри ва мулоқот соҳасини билиш матннинг тузилиш ва мазмунини чуқурроқ англашга ёрдам беради; матннинг аниқ ёки мавҳум характерга эга эканлиги ҳам муҳим роль ўйнайди.

- Дискурснинг тузилиши: матннинг боғланганлиги ва аниқ тузилиши (масалан, вақт нуқтаи назаридан кетма кетлик, асосий фикрнинг ажралиб туриши), ноаниқлик ва кутилмаганликларнинг мавжуд эмаслиги матнни яхшироқ тушунишга ёрдам беради.

- Такдим этиш усули: ёзма ва оғзаки матнлар мураккаблиги жиҳатидан бир биридан фарқ қилади, чунки оғзаки матн маълумотни реал вақтда тушунишга назарда тутаяди. Бундан ташқари, шовқинлар, ташқи таъсирлар, сўзловчиларнинг кўплиги ва уларнинг гаплари ёмон эшитилаётгани, фонетик редуция, нотаниш акцент, талаффузнинг юқори тезликда экани, паст овоз, монотонлик – матнни тушунишни қийинлаштиради.

- Матннинг ҳажми: мавзу бир хил бўлганда қисқа матн узун матндан кўра осонроқ бўлади, чунки ҳажми катта матн устида ишлаш кўпроқ ақлий сарфни ва хотирага қўшимча босимни юзага келтиради, ҳамда тезда чарчаб қолишга ва диққатнинг чалғишига сабаб бўлади. Аммо маълумот кўп бўлмаган катта ҳажмли матн, маълумот кўп кичик матндан осонроқ ўзлаштирилиши мумкин.

- Релевантлик: ўқувчининг матнда шахсий қизиқиши борлиги уни тушунишда яхши рағбат бўлиши мумкин. Матнда ўқувчига таниш ва тушунарли лексиканинг мавжуд бўлиши. Шу боис маълум бир соҳа мутахассиси ўз соҳасига оид махсус матнни умумий мазмундаги, турлича лексикага эга матндан кўра осонроқ тушунади.

Ўз шахсий ғоялари, билим ва фикрларини баён этиш имконияти мотивация ва ўзига ишончни ошириш, шунингдек компетенцияни фаоллаштириш учун рағбат бўлиб хизмат қилади.

- Талаб қилинадиган жавоб тури

Матн нисбатан мураккаб бўлсада, унга бағишланган вазифалар ўқувчининг тил бўйича тайёргарлиги ва шахсий хусусияъларидан келиб чиқиб ўзгариб туриши мумкин. Вазифанинг тури у қандай мақсадда ўқувчига берилаётганига боғлиқ бўлади. Шунга мос равишда вазифа туридан келиб чиқиб жавоб тури ҳам ўзгариб туради.

Вазифа умумий ёки танланган тушунишни (ёки матннинг муҳим деталларини тушунишни) назарда тутиши мумкин. Айрим вазифалар

фақатгина матннинг умумий ғоясини тушунишни, бошқалари эса мантикий фикрлашни талаб қилади. Вазифанинг асосий мақсади матн асосида ахборотни яхлит ёки унинг айрим қисмларини умумлаштириш ва шу орқали хотирага босимни камайтиришдан ибрат бўлиши мумкин. жавоб оғзаки бўлмаслиги (масалан, бирор бир расм чизишни талаб этиши) ёки оғзаки (ёзма, оғзаки) бўлиши мумкин. Оғзаки жавоб маълум бир мақсад, ёки, масалан, янги матн тузиш ёхуд эскисини кенгайтириш учун матндаги ахборотни қайта тиклашни назарда тутади.

Шунингдек вазифани бажариш учун ажратиладиган вақт ҳам ўзгариб туриши мумкин. Бунинг натижасида вазифанинг мураккаблик даражаси ортади ёки камайдди. Матнни ўқиш ёки тинглаш учун қанча кўп вақт ажратилса, ўқувчи уни тушуниш учун шунча кўп стратегиядан фойдаланиши мумкин.

Қуйидаги бандларни таҳлил қилиб, тегишли хулосалар чиқариш тавсия этилади:

- *реал ва “педагогик” вазифаларни, вазифанинг ҳар бир тури аниқ таълим вазиятига мослигини ҳам эътиборга олган ҳолда, танлаш ва баҳолаш принциплари;*

- *ўқувчи учун аҳамиятли бўлган, ўқувчи олдида мураккаб, аммо бажарса бўладиган мақсад қўядиган, ўқувчилар ўз имкониятларини тўлиқ намоён этишини талаб қиладиган, ҳамда турли натижаларга эришининг ҳар хил талқини ва имкониятларини назарда тутадиган вазифаларни танлаш мезонлари;*

- *нутқнинг раволиги ва тўғрилигига хизмат қилувчи мазмунни етказиш ва тил шаклига йўналтирилган вазифалар ўртасидаги меъёридаги нисбат;*

- *турли шартлар ва чекловлар билан характерланувчи мураккаб вазифаларни муваффақиятли бажариш учун ўқувчи томонидан компетенциялар ва нутқий хатти-ҳаракат нисбатида фойдаланиладиган стратегияларнинг роли (4.4 бандга қаранг); тайёргарлик босқичида олинган билимларни фаоллаштиришини ҳам ўз ичига олган ҳолда вазифаларни ва тил ўрганишни муваффақиятли бажариш йўллари;*

- *вазифаларни танлаш мезонлари, ва заруратга қараб, ўқувчиларнинг индивидуал характеристикалари ва турлича компетенцияларига, масалан, қобилият, мотивация, эҳтиёж, қизиқишларига мос равишда ушбу вазифаларнинг мураккаблиги даражасини ўзгартириш мақсадида уларнинг параметрларига ўзгартириш киритиш;*

- *вазифа мураккаблигининг уни муваффақиятли бажарилишини баҳолаш ва ўз ўзини баҳолашга таъсири(9-боб).*

Давоми келгуси сонларда.